

СТАНОВЛЕННЯ ТЕОРІЇ ЗАХОДІВ БЕЗПЕКИ В КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ

Сучасне кримінальне законодавство зарубіжних країн передбачає застосування до особи, яка скоїла суспільно небезпечне діяння, низки заходів кримінально-правового впливу: покарання, заходів безпеки, компенсаційних заходів (реституції), заходів примирення (медиації) та заходів соціальної профілактики. Втім розвиток теорії заходів безпеки в кримінальному праві триває вже більше трьохсот століть і характеризується неоднозначністю сприйняття її ідей на певних етапах розвитку суспільства.

У теорії кримінального права питання заходів безпеки залишається дискусійним. Окремі його аспекти розглядалися і досліджуються в роботах: Ч. Бекарія, І. Бентама, Й. Галля, І. М. Гальперіна, Р. Гарофало, Е. Гарсона, А. А. Герцензона, В. І. Горобцова, Ф. Граматики, П. С. Дагеля, В. К. Дуюнова, А. А. Жижиленка, С. М. Іншакова, І. І. Карпеця, І. Д. Козочкіна, Н. Ф. Кузнецової, Х. Курі, Ф. Листа, Ч. Ломброзо, А. Принса, В. Д. Набокова, М. С. Таганцева, Е. Феррі, М. В. Щедріна. В Україні окремим аспектам цієї проблеми присвятили свої роботи Л. В. Багрій-Шахматов, С. Н. Баліна, О. В. Козаченко, В. О. Меркулова, А. В. Савченко, В. О. Туляков, М. І. Хавронюк та ін.

Виникнення та закріплення поруч із покаранням у системі кримінально-правових заходів впливу на злочинність заходів безпеки обумовлено розвитком культури, переосмисленням можливостей жорстокості як фактора врегулювання суспільних відносин, що сприяло поширенню гуманістичних напрямків у процесі протидії окремим проявам злочинності. Отже актуальним є дослідження та аналіз окремих теоретичних положень, які формувалися на певному історичному етапі розвитку доктрини кримінального права, що дозволить зробити певні висновки для внесення коректив у сучасне ставлення до заходів безпеки.

Вперше ще у XVIII ст. Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є і Ш. Вольтер висунули положення щодо гуманізації всієї системи впливу на злочинність за рахунок зменшення ролі і ступеня застосування кари. В руслі класичної школи кримінального права гуманістичні ідеї про запобігання злочинам, часткову відмову від жорстоких заходів впливу на злочинність висловив у 1764 р. Ч. Бекарія, наголошуючи на перевазі запобігання скоєнню злочину перед покаранням за нього [1, 145]. Роботи Ч. Бекарія, І. Бентама, П. А. Фейербаха та їх послідовників сформувавши класичний напрямок кримінального права, сутність якого щодо мети та призначення покарання зводилася до такого: посилюючи покарання, суспільство робить вчинення злочину менш привабливим, що дозволяє утримати осіб від його скоєння; гуманізм кримінального покарання полягає в тому, що його суворість повинна проводитися не за принципом «чим більше, тим краще», а за принципом «посилювати лише на стільки, щоб зробити вчинення злочину непривабливим».

Вперше особа злочинця, в аспекті відпрацювання заходів запобігання злочинності, привернула увагу А. Кетле, який в концепції причин злочинності поєднав антропологічні та соціологічні ідеї. Майже одночасно Й. Галь висловив схожу ідею, що об'єктом законодавства повинно бути запобігання злочинам, виправлення злочинців та забезпечення безпеки суспільства від тих з них, які є невинуватими [2, 33].

До питання застосування заходів безпеки та соціальної профілактики в рамках кримінального права в Росії, в самому загальному вигляді, стали звертатися в другій половині XIX століття. М. Радищев, розглядаючи злочинність як соціальне явище, наголошував на перевазі запобігання злочинам над покаранням за їх вчинення [3, 46]. А. Герцен зазначав, що головне в боротьбі зі злочинами не покарання, а запобігання їм, яке спирається на соціальні перетворення [4, 37].

Обґрунтовуючи вже існуючі позиції щодо захисту суспільства від злочинців, Чезаре Ломброзо сформулював свої ідеї біологічного напрямку антропологічної школи. Він зазначив, що заходи впливу на злочин та пов'язану з ним ситуацію мають бути схожими із заходами впливу на душевнохворих (лікування, нагляд, контроль за поведінкою, надання соціальної допомоги) [5, 176]. Е. Феррі, виходячи з ідеї, що окрім покарання необхідно шукати нові заходи впливу, які були б спроможні захистити суспільство від злочинних посягань, розробив концепцію соціального захисту. Відповідно до неї потенціал суспільства у протидії злочинності має бути спрямований на захист суспільства від соціально небезпечних елементів — теорію так званих кримінальних заступників «*sustitutivi penali*» [6, 214], задля чого суспільство повинне розробити низку заходів для нейтралізації осіб, що перебувають у «небезпечному стані».

Розвиваючи ідею соціального захисту суспільства від «небезпечного стану злочинця», Р. Гарофало в 1880 р., підтримуючи ідею застосування вироків на невизначений строк, вважав, що необхідно поділити злочинців відповідно на дві категорії: які не повинні входити до в'язниці, і які ніколи не повинні виходити з неї. Він наполягав на «елімінації» таких осіб, тобто більш-менш повне вилучення людини зі сфери спілкування шляхом страти, довічного або досить довгострокового ув'язнення або висилки.

Погляди «соціологів» А. Принса, Ф. Фон Листа з питань про фактори злочинності були досить схожі з ідеями Е. Феррі, Р. Гарофало. А. Принс виступав активним прихильником соціальних перетворень як основного шляху впливу на злочинність у трьох основних напрямках: загальносоціальні заходи, судові й пенітенціарні [7, 76]. Ф. Фон Лист, звертаючись до теорії соціального захисту, виділяв таку систему заходів впливу на злочинну поведінку та криміногенність ситуації: заходи пристосування (*mesures d'adaptation* — пристосувати особу до суспільного життя), заходи усунення (*mesures d'elimination* — заходи вилучення особи із суспільних відносин) [2, 39].

У кримінальному праві Російської імперії заходи безпеки фактично зводилися до заходів адміністративного впливу, незважаючи на суворе обмеження прав особи, що відбувалося при їх застосуванні, та регламентувалися, головним

чином, поліцейським правом. У рамках поліцейського права призначалися як заходи, «спрямовані на примусове усунення умов, що полегшують виникнення злочинних діянь» (тобто заходи, спрямовані на усунення криміногенності ситуації), так і заходи, що «застосовуються проти осіб, яким властиві шкідливі або навіть тільки небезпечні для громадського порядку та спокою риси» [8, 56]. В. Д. Набоков припускав оперування «небезпечним станом» особи та «заходів соціального захисту» за умови обмеження прав та розсуду адміністративної влади [9, 11].

Одночасно на світовому рівні наприкінці XIX — початку XX ст. розробки теорії соціального захисту поступово втілювалися в чинне законодавство країн світу — спостерігався плавний перехід до дуалістичної системи наслідків злочинного діяння: КК Перу 1924 р., КК Мексики 1928 р., КК Італії 1930 р., КК Польщі 1932 р., КК Румунії 1936 р., КК Швейцарії 1937 р. та ін.

Запровадження заходів безпеки в кримінальне законодавство збіглося з встановленням в Німеччині, Італії, СРСР диктаторських режимів, які використовували заходи безпеки для організації широкомасштабних репресій (система знищення «народних шкідників» («Volksschadlingen»). Боротьба з «політичними злочинцями» диктаторськими режимами в першій половині XX ст. призвела до обмеження теорії та практики застосування заходів безпеки, і як зазначає М. В. Щедрін, розвиток ідей щодо виокремлення інституту заходів безпеки в кримінальному праві переходить в етап «суспільного розчарування» в них [4, 42].

Втім вже в 1950-х рр. намічається поворот у пошуках нових кримінально-правових заходів, відмінних від покарання. Відбувається повторне звернення до ідеї захисту суспільства від небезпечних посягань за допомогою заходів безпеки. У 1950-х рр. у науці кримінального права виникає новий напрямок соціологічної школи — нового соціального захисту. Ф. Граматика, один із представників цього руху, підкреслює, що держава не має права карати злочинця, а повинна його «соціалізувати», іншими словами — усунути його «антисоціальність» за допомогою превентивних, виховних або лікувальних заходів. Звідси ним обґрунтовується необхідність у встановленні санкцій з невизначеним строком. М. Ансель виступав проти заміни кримінального права правом соціального захисту, зазначаючи, що злочин є підставою для призначення кримінально-правових заходів впливу, але при цьому повинні враховуватися особливості особи й оточуючого її соціального середовища [10, 59]. В обсяг заходів соціального захисту включаються заходи покарання, заходи безпеки, так само і заходи соціальної адаптації.

Представники антропологічної, соціологічної школи кримінального права та нового соціального захисту послідовно доходили висновку, що кримінально-правові заходи, які застосовувалися до злочинців, повинні поєднувати в собі існуючі заходи покарання одночасно із заходами безпеки, де кожний захід має певне завдання в досягненні єдиної мети — захисту суспільства від злочинних посягань. Підсумовуючи положення ідей, запропонованих на різних історичних етапах представниками позитивної та соціологічної шкіл кримінального

права, слід виділити найбільш вагомі з них, що суттєво вплинули на подальший розвиток ідей виділення заходів безпеки в окремий захід кримінально-правового впливу: факт вчинення будь-якого злочину є симптомом «небезпечного стану» особи, однак існуючі заходи кримінального покарання недоцільно було застосовувати до певної категорії злочинців, тому представники антропологічної та соціологічної шкіл запропонували нову систему додаткових або самостійних заходів впливу на злочинність, називаючи їх заходами безпеки і включаючи до них, зокрема, і заходи соціального захисту.

Таким чином, умовно в питанні становлення інституту заходів безпеки в кримінальному праві можна виділити такі етапи генези кримінально-правової доктрини: зародження ідей профілактики злочинності та захисту суспільства від суспільно небезпечних осіб та криміногенних ситуацій у руслі класичної школи кримінального права XVIII ст.; формування та теоретичне оформлення теорії заходів безпеки в рамках антропологічної та соціологічної шкіл кримінального права; впровадження здобутків теорії в кримінальне законодавство країн світу на рубежі XIX–XX ст.; період теоретичного та практичного занепаду заходів безпеки, що в першу чергу обумовлювалося встановленням тоталітарних режимів; відродження ідей теорії заходів безпеки в рамках нового соціального руху в 50-х рр. XX ст.; і сучасний етап, якому притаманні паралельний розвиток ідей реституції та компенсації, поєднання постмодерністської системи заходів кримінально-правового впливу на особу та її оточення: покарання, заходи безпеки, компенсації, соціального захисту.

Заходи безпеки були визнані і сприйняті законодавчими системами ряду країн ще наприкінці XIX ст. Кримінальне законодавство більшості країн континентальної Європи є «багатоколіїним», тобто система кримінально-правових заходів сучасних зарубіжних країн представлена взаємно пов'язаною сукупністю заходів покарання, безпеки, компенсаційних (реститутивних, відновлення), заохочувальних заходів, заходів примирення (медіації), які в комплексі спрямовані на досягнення єдиної мети — протидії злочинності, захисту суспільства та відновлення порушеного злочинним посяганням стану особи, держави, суспільства. Але належного визнання в теорії кримінального права інститут заходів безпеки не отримав. Для кримінально-правової доктрини, як і для кримінального законодавства, характерними є суперечливість понятійного апарата, багатозначність та невизначеність термінології, пов'язані з традиціями у формулюванні кримінально-правових заборон.

Необхідність удосконалення системи діючих елементів кримінально-правового впливу на злочинність, розвиток та практична реалізація надбань теорії заходів безпеки на сучасному етапі розвитку суспільства обумовлені низкою чинників: соціальні — застосування покарання в певних випадках є недоцільним і неефективним у запобіганні злочинності, необхідність виконання обов'язку держави у забезпеченні захисту суспільства від суспільно небезпечних посягань, певних криміногенних ситуацій; обов'язок виконання міжнародних договорів, необхідність створення в межах кримінального права дієвих засобів протидії тероризму, транснаціональній організованій злочинності, про-

фесійній злочинності; усунення прогалин у чинному кримінальному законодавстві (як системно-правова передумова).

Більшість учених упродовж усього періоду розвитку інституту заходів безпеки визнавали наявність індивідів, які є небезпечними для суспільства, тобто перебувають у «небезпечному стані». Однак, виходячи з існуючих ідей класичної школи кримінального права, які були закладені в сучасні кримінальні кодекси, навіть самого існування «небезпечного стану» особи виявляється недостатньо для притягнення її до кримінальної відповідальності, адже необхідно, щоб такий «небезпечний стан» проявився у вчиненні особою передбаченого законом суспільно небезпечного діяння (системи діянь).

Історія радянського кримінального права, як і кримінального права Німеччини, Італії періоду встановлення нацистського режиму, знала приклади застосування «заходів соціального захисту» (заходів безпеки) не у зв'язку з вчиненням конкретного злочину, а у зв'язку з «небезпечним станом» особи. Внаслідок широкого зловживання тоталітарним режимом поняттями «небезпечний стан особи» та «заходи соціального захисту» у правовій реальності утвердилася думка, що введення в сучасне кримінальне право «заходів безпеки» як кримінально-правових наслідків злочинного діяння є неприпустимим, оскільки їх надмірне застосування може призвести до свавілля та порушення прав і свобод людини. Втім в Україні сьогодні спостерігається послідовне звернення до ідей «нового соціального захисту» та тенденції до розширення кола кримінально-правових заходів впливу на злочинну поведінку особи та усунення криміногенності ситуацій, у тому числі і в напрямку поновлення порушених злочином прав потерпілого, з метою винаходу ефективних заходів запобігання злочинності, окрім покарання.

Таким чином, генеза теоретичного оформлення інституту заходів безпеки характеризується: зародженням ідей профілактичного впливу у руслі класичної школи (Ч. Беккарія, І. Бентам, А. Кетле), формуванням профілактичних інститутів у рамках антропологічної (Ч. Ломброзо) та соціологічної (Е. Феррі, Р. Гарофало, А. Принс) шкіл кримінального права та нового соціального захисту (М. Ансель, Ф. Граматика, Е. Гарсон), розвитком ідей реституції та компенсації (Н. Крісті) з остаточним поєднанням постмодерністської системи заходів кримінально-правового впливу на особу та її соціальне оточення: покарання, заходи безпеки, заходи соціального захисту, заходи компенсації та реституції. Тенденція до розширення системи заходів кримінально-правового впливу обумовлюється зростанням та ускладненням структури злочинності. І саме сполучення режимів кримінально-правового впливу, запобігання злочинності та суспільної превенції обумовлює визначення найбільш ефективних практик запобігання злочинності [11, 160].

Література

1. Беккария Ч. О преступлениях и наказаниях. — М.: Стелс, 1995. — 304 с.
2. Ипшаков С. М. Зарубежная криминология. — М.: Юрма: Ипфра-М, 1997. — 383 с.
3. Люблинский П. И. Международные съезды по вопросам уголовного права за десять лет (1905–1915). — Пг.: Сенат. тип., 1915. — 412 с.

4. Щедрин П. В. Введение в правовую теорию мер безопасности: Монография / Краснояр. гос. ун-т. — Красноярск, 1999. — 180 с.
5. Ломброзо Ч. Преступный человек. — М.: ЭКСМО, 2005. — 880 с.
6. Ферри Э. Уголовная социология: Пер. с 5-го фр. изд. 1905 г. / Под ред. и с предисл. С. В. Поздышева; Пер. О. В. Поздышева. — М.: В. М. Саблиц, 1908. — 615 с.
7. Прице А. Защита общества и преобразование уголовного права / Под ред. и с предисл. Г. С. Фельдштейна; Пер. с фр. Е. Маркеловой. — М.: В. И. Знаменский и Ко, 1912. — 161 с.
8. Дриль Д. А. Учение о преступности и мерах борьбы с нею / Вступ. ст.: В. М. Бектерев, М. Ковалевский, А. О. Копи. — С.Пб.: Шиповник, 1912. — 702 с. — Репринт. копия.
9. Пабоков В. Д. Об «опасном состоянии» преступника как критерии «меры защиты». — С.Пб.: Обществ. польза, 1911. — 21 с.
10. Ансель М. Новая социальная защита: Гуманистическое движение в уголовной политике / Под ред. А. А. Пионтковского; Пер. с фр. Н. С. Лапшиной. — М.: Прогресс, 1970. — 312 с.
11. Туляков В. А. Предмет уголовно-правового регулирования: к постановке проблемы // Научові праці Одеської національної юридичної академії. — О., 2007. — Т. 6. — С. 150–161.

УДК 343.34(477+73)

Є. Ю. Полянський

СТАНОВЛЕННЯ ТА УМОВИ РОЗВИТКУ СИСТЕМ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ В УКРАЇНІ ТА США

Проведення порівняльного аналізу систем призначення кримінального покарання в Україні та Сполучених Штатах Америки треба розпочинати зі з'ясування історичних особливостей їх розвитку у національному законодавстві даних країн.

Загальновідомим фактом є те, що правові системи України та США ніколи не зазнавали взаємного впливу. Обумовлено це як географічним положенням країн, так і історичними відмінностями у розвитку — США адоптували англійське загальне право, а право України розвивалося на фундаменті Давньоруської Правди, законів Російської імперії та Радянського Союзу.

Питання історичного розвитку систем призначення покарання знаходять своє відображення у чималій кількості наукових робіт. Зокрема, Т. В. Непомняща присвятила цій проблематиці розділ своєї монографічної праці «Призначення покарання: теорія, практика та перспективи» [1]. Слід зазначити, що при дослідженні проблематики автори припускаються однієї помилки, а саме, вони підмінюють поняття призначення покарання поняттям кримінального покарання. Тобто досліджується історичний розвиток інституту кримінального покарання, в той час як аспекти його призначення авторами ігноруються.

Становлення інституту призначення покарання в сучасному кримінальному праві України відбулося на основі кримінального законодавства радянського періоду. Проте розвиток потребує дослідження в хронологічному порядку, тому слід звернутися до періодизації історії кримінального права України. Можна виділити п'ять періодів в історії кримінального законодавства, що існувало на території сучасної Української держави: